ISSN: 2393-8900 IMPACT FACTOR : 2.7825(UIF) VOLUME - 11 | ISSUE - 8 | APRIL - 2025

HISTORICITY RESEARCH JOURNAL

समाजव्यवस्था व बदलते स्त्री जीवन

शिंगे विकास मलकारी
ए. आर. बुर्ला महिला वरिष्ठ महाविद्यालय, सोलापूर

प्रस्तावना :

सामाजिक परिवर्तन ही एक तात्विक, व्यावहारिक आणि धोरणात्मक प्रक्रिया आहे जी समाजात क्रांतिकारी बदल घडवून आणते. ही सामाजिक बदलासाठी लागू केलेली पद्धतशीर पद्धत आहे, जी सामाजिक बदलासाठी व्यापक आणि प्रगतीशील दृष्टिकोन आहे. म्हणूनच सामाजिक परिवर्तन सामान्य किंवा पारंपारिक सामाजिक बदलांपेक्षा वेगळी आहे. सामाजिक परिवर्तन ही अशी प्रक्रिया आहे ज्याद्वारे एखादी व्यक्ती त्यांच्या पालकांच्या सामाजिकरित्या नियुक्त केलेल्या सामाजिक स्थितीला स्वतःसाठी सामाजिकरित्या प्राप्त स्थितीत बदलते. २० व्या शतकाच्या शेवटचा काळ हा मानवी जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांवर परिणाम करणारे संक्रमणकालीन संबंध आणि प्रवाहांमध्ये जलद वाढीचा काळ होता: अर्थव्यवस्था, राजकारण, पर्यावरण, संस्कृती, समाज आणि अगदी परस्पर संबंध. या संक्रमणकालीन संबंधांचा महिलांवरही परिणाम झाला आहे, म्हणून आपल्याला या क्षेत्रात अधिक महिला प्रतिनिधित्व दिसते.

पूर्वी भारतीय महिलांना सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि कायदेशीर अधिकार मिळत नव्हते. स्वातंत्र्यानंतरच भारतीय महिलांना भारतीय संविधानाद्वारे हे सर्व अधिकार मिळाले. गेल्या काही दशकांपासून भारतातील महिलांना सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि कायदेशीर अधिकार मिळत नव्हते. स्वातंत्र्यानंतरच भारतीय महिलांना भारतीय संविधानाद्वारे हे सर्व अधिकार मिळाले.

शोध निबंधाची उद्दिष्टे:

१. विविध कालखंडातील (वैदिक, मध्ययुगीन, आधुनिक) स्त्रियांच्या सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय भूमिकांचे विश्लेषण करणे.
२. प्राचीन काळापासून ते आजपर्यंत भारतीय समाजात स्त्रियांच्या स्थानात झालेले बदल तपासणे.
३. सामाजिक सुधारणा चळवळी आणि स्त्री चळवळींचा स्त्रियांच्या जीवनावर झालेला परिणाम अभ्यासणे.
४. कुटुंब आणि समाजात स्त्रियांच्या बदलत्या स्थानाचे विश्लेषण करणे.
५. स्त्रियांच्या हक्कांसाठी असलेल्या कायदेशीर तरतुदी आणि धोरणांचे विश्लेषण करणे.
६. सरकारी योजना आणि कार्यक्रमांचा स्त्रियांच्या जीवनावर झालेला परिणाम तपासणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंध दुय्यम साधनांवर आधारित आहे. या अभ्यासासाठी लागणारी सर्व माहिती विविध पुस्तके, इंटरनेट आणि वृत्तपत्रांच्या माध्यमातून प्राप्त करण्यात आली आहे. या अभ्यासाचा उद्देश भारतातील महिलांची सामाजिक स्थितीचा अभ्यास करणे हा आहे, त्यामुळे संबंधित माहिती गोळा करून हा शोध निबंध पूर्ण करण्यात आला आहे.

विविध कालखंडातील स्त्रियांची बदलती परिस्थिति :

वैदिक काळखंडापूर्वी स्त्रियांची स्थिति अत्यंत चांगली होती. स्त्रीला सृजन शक्तीचे प्रतीक मानले जात होते. आदिमाता, भूमाता स्वरूपात स्त्रियांची पूजा केल्याचे कित्येक उदाहरण आढळतात. मातृसत्ताक समाजात स्त्री-पुरुष समान होते. मार्शल आर्ट, आयुर्वेद आणि सांख्यिकी तत्त्वज्ञानात स्त्रिया आघाडीवर होत्या. अनार्य संस्कृती स्त्रीप्रधान होती. या स्त्रिया कुटुंबप्रमुख होत्या. समाजात आणि कुटुंबात त्यांना सन्मानाची वागणूक दिली जायची. अनार्य स्त्रियांना निर्णयस्वातंत्र्य होते त्यांच्याकडे स्वयंनिर्णयाची व्यवस्था होती. सुदैवाने मातृसत्ताक समाजात स्त्रियांचा दर्जा उंचावला. नंतरच्या काळात स्त्रीमहात्म्य ही संकल्पना नष्ट होऊन समाजातील मातृसत्ताक पद्धतीची जागा पितृसत्ताक संस्कृतीने घेतली.

वैदिक कालखंड

आर्यांनी भारतावर आक्रमण करून भारतीय समाजात अस्तित्वात असलेल्या मातृसत्ताक अनार्य संस्कृतीचा पराभव केला. आणि जात प्रस्थापित करून भारतीय व्यवस्थेत भेदभाव प्रस्थापित केला. वैदिक काळात स्त्रियांना शिक्षणाचा अधिकार होता. वेदकाळात स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने समान दर्जा असल्याचे उदाहरण दिसून येते. प्रा. राम आहुजा यांच्या मते, या काळात स्त्रिया पैसे कमवत नव्हत्या तर शेती क्षेत्रात काम करताना दिसत होत्या. त्या महिलेला तिच्या वाट्याचे पैसे मिळत असत. आईची संपत्ती मुला-मुलींमध्ये समान वाटली जायची. आर्य आणि अनार्य यांच्यात सतत संघर्ष होत असे. त्यामुळे घराची जबाबदारी महिलांवर होती. घरकाम, कापड निर्मिती, स्वयंपाक तयार करणे, शिकार, आणि अशा इतर उत्पादन प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग असायचा. कारण काही 'उपनिषदां'मध्ये 'गार्गी आणि मैत्रेयी'च्या कथा आहेत. ती वैदिक काळातील विदुषी स्त्री होती, असे म्हटले जाते. या संदर्भात डॉ. आ. ह. साळुंखे म्हणतात, गार्गी आणि मैत्रेयी यांचे उदाहरण हे त्या वेळच्या भारतीय स्त्रियांचे प्रातिनिधिक उदाहरण नसून एक अपवादात्मक वास्तव आहे.

वैदिकोत्तर कालखंड :

या काळात रामायण आणि महाभारत ही महाकाव्ये म्हणून निर्माण झाली. हा काळ स्त्रियांच्या बिकट स्थितीकडे वाटचाल करणारा काळ होता. वैदिकोत्तर काळात स्त्रियांचा दर्जा खालावू लागला. वैदिक काळातील स्त्री शिक्षणाचा विचार वैदिकोत्तर काळात अतिशय संकुचित झाला. सार्वजनिक जीवनात महिलांचा सहभाग फारच नगण्य झाला. आर्यांच्या विरोधातील लढ्यात आनार्यांचा पराभव झाल्याने आर्यांच्या सेवेत आनार्यांचा सहभाग झाला. परिणामी आर्य पुरुष आणि अनार्य स्त्रिया यांच्यातील विवाह ही होऊ लागले.

डॉ. आळतेकर म्हणतात, की आर्य पुरुषांनी अनार्य स्त्रियांशी अनैसर्गिक विवाह प्रस्थापित केले, परंतु आर्य धर्मशास्त्रज्ञांनी धार्मिक कार्यात अनार्य स्त्रियांच्या सहभागास विरोध केला. त्यामुळे महिलांना धार्मिक जीवनात प्रवेश करण्यास बंदी घालण्यात आली होती. जातीव्यवस्थेमुळे क्रॉसब्रीडिंगच्या भीतीने बालविवाहाला मान्यता देण्यात आली. पितृसत्ता अबाधित ठेवण्यासाठी या काळात स्त्रियांवर अनेक बंधने घालण्यात आली. आर्य समाजाने अनेक क्रूर प्रथांच्या साहाय्याने मातृसत्ताक व्यवस्था नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. यासंदर्भात डॉ. गाडगीळ म्हणतात की,

पितृसत्ताक वैदिक आर्य समाजाने अनेक क्रूर प्रथांच्या साहाय्याने मातृसत्ताक व्यवस्था नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. बालविवाह, बहुपत्नीत्व, विधवांशी अमानुष वागणूक, सती प्रथा या सर्व गोष्टी या संदर्भात उल्लेखनीय आहेत.

या काळात स्त्रियांच्या हीन आणि दुय्यम दर्जात धर्माची भर घालण्यासाठी धर्मग्रंथांची रचना करण्यात आली. याच काळात 'मनुस्मृती' ची रचनाही झाली. स्त्रियांच्या दुय्यम दर्जात धर्माची भर पडल्याने स्त्रियांचा दर्जा खालावत गेला. एकूणच 'मनुस्मृती' आणि तत्सम इतर धर्मग्रंथांच्या प्रभावामुळे मातृसत्ताक पद्धतीचा ऱ्हास झाला. त्यामुळे स्त्री अज्ञानी झाली, केवळ प्रजोत्पादान आणि लैंगिक तृप्तीचे साधन बनली. स्त्री-पुरुषांच्या चारित्र्याबाबत वेगवेगळे नियम बनवण्यात आले. राजवाड्यांतील काही स्त्रियांना अपवादात्मक स्वातंत्र्य लाभले. पुराणकाळात ब्राह्मण संस्कृती, जातीव्यवस्थेचा कडकपणा, संयुक्त कुटुंब, स्त्री शिक्षणाचा अभाव, आर्य कुटुंबात अनार्य स्त्रीचा पत्नी म्हणून प्रवेश आणि परकीयांचे आक्रमण यांमुळे स्त्रियांची स्थिती दयनीय होती.

मध्ययुगीन कालखंड:

साधारणपणे इ.स. १२०० ते १८१८ हा कालखंड मध्ययुगीन काळ मानला जातो. या काळात भारतीय जीवन हे विषमता, अन्याय, अज्ञानाने व्यापलेले आणि शास्त्रांवर आधारलेले जीवन होते. मध्ययुगीन कालखंडास स्त्री जीवनाचा काळा काळ मानला जातो. या काळात जातीचे व धर्माचे पावित्र्य राखण्याची मोठी जबाबदारी स्त्रियांवर होती. त्यासाठी महिलांवर अनेक निर्बंध लादण्यात आले. त्यासाठी स्त्रियांचा शिक्षणाचा अधिकार हिरावून घेण्यात आला आणि स्त्रियांना बौद्धिक गुलाम करण्यात आले. स्त्रीच्या पवित्रतेला धर्म, देव-धर्म यांच्याशी जोडून व्रत-वैकल्य या मध्ये गुंतवले गेले. मुलीने आंतरजातीय विवाह करू नये म्हणून बालविवाहाची प्रथा अस्तित्वात आली. विधवांनी आंतरजातीय विवाह करू नयेत म्हणून विधवा पुनर्विवाहावर बंदी घालण्यात आली. त्याच वेळी सती प्रथा अस्तित्वात आली. आदर्श माता, आदर्श पत्नी अशा गोष्टींनी स्त्रियांचा गौरव करून त्यांना कर्मबंधनात डांबले गेले.

मध्ययुगीन काळात भारतावर इस्लामी राजवट सुरू झाली. इस्लाम आणि हिंदू धर्मातील भिन्न संस्कृतींमुळे हिंदू धर्म आणि स्त्रियांचे इस्लामपासून रक्षण करण्याचे प्रयत्न झाले. याचा परिणाम असा झाला की आधीच खालावलेला स्त्रीचा दर्जा अधिकच दुय्यम झाला. त्यामुळे हिंदू महिलांना चार भिंतींमध्ये बंदिस्त करण्यात आले. मुस्लीम महिलांची अवस्थाही अत्यंत बिकट होती. तिला कोणतेही अधिकार देण्यात आले नाहीत बुरख्यामध्ये तिला आयुष्य जगावे लागले. त्यामुळे त्यांचे राहणीमान अत्यंत निकृष्ट होते.

आधुनिक कालखंड:

आधुनिक काळातही स्त्रियांचा सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक दर्जा ढासळला आहे. भिडे, पाटील यांच्या मते, मिशनऱ्यांच्या कार्यामुळे भारत आणि महाराष्ट्रातील समाजसुधारकांची पिढी तयार होण्यास मदत झाली. मातृसत्ताक काळापासून भारताच्या इतिहासातील काही गोष्टी वगळता ब्रिटिश काळात प्रामुख्याने राजा राममोहन रॉय, महात्मा फुले यांनी एकोणिसाव्या शतकात स्त्रियांच्या प्रश्नावर बरेच काम केले. त्यांचे काम पुरेसे नसले तरी बदल सुरू झालेला दिसतो. स्त्रियांच्या विकासाचा आधुनिक कालखंड दोन कालखंडात विभागता येईल.

स्वातंत्र्यपूर्व काळ

एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला भारतात ब्रिटिश राजवट सुरू झाल्यापासून वसाहतवाद आणि भांडवलशाहीची नवी व्यवस्था भारतीयांकडे आली. या काळात इंग्रजांनी भारतीय स्त्रिया नावाचा एक शोषित गट आहे असे गृहित धरून आपले नैतिक वर्चस्व सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला. भारतीय समाजसुधारक राजाराम मोहन

रॉय यांनी लॉर्ड बेटिंगच्या मदतीने १८२९ मध्ये सर्वप्रथम सती प्रतिबंधक कायदा लागू केला. भारतीयांच्या मागासलेपणाचे मुख्य कारण स्त्रियांचा अशिक्षितपणा आहे हे ओळखून महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी १८४८ मध्ये पुण्यात मुलींसाठी पहिली शाळा सुरू केली. या अत्यंत क्रांतिकारी निर्णयामुळे भारतीय महिलांचे जीवन बदलू लागले. पुढे १८५६ मध्ये विधवा पुर्नविवाह करण्यात आला पण तत्कालीन समाजाने तो स्वीकारला नाही. पुढे महात्मा फुले यांनी बालहत्या प्रतिबंधक गृहाचीस्थापना केली. पुरुषी अन्यायाला बळी पडलेल्या समाजातील विधवा, परित्यक्ता, निराधार स्त्रियांनी आपले जीवन संपवू नये, आपल्या मुलांना बालसुधारगृहात जन्म द्यावा आणि हवे असल्यास किंवा बालहत्या रोखून मुलाला घरी घेऊन जावे, असे महात्मा फुले व सावित्रीबाई फुले यांचे मत होते.

सुरवातीला ब्रिटिश शिक्षण पद्धतीत स्त्रियांना शिक्षण देण्यात आले. पंडिता रमाबाई व ताराबाई शिंदे यांनी सत्यशोधक वारशावर आपले विचार मांडले. स्वातंत्र्य लढ्यात महिलांनी सहभाग घेतला. तसेच राजकीय, सामाजिक, आर्थिक आणि शैक्षणिक क्षेत्रात महिलांचा सहभाग वाढू लागला. परंतु स्त्रियांच्या स्थितीत फारसा बदल झालेला नाही.

स्वातंत्र्योत्तर काळ

स्वातंत्र्यानंतर लोकशाही चा स्वीकार करण्यात आला. भारताने स्वतंत्र राज्यघटना स्वीकारली. राज्यघटनेने स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने समान दर्जा दिला आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची विधान परिषदेत कायदामंत्री म्हणून निवड झाली. महिलांना समानता मिळावी म्हणून त्यांनी संसदेत हिंदू कोड बिल मांडले, पण ते त्या वेळच्या पुरुषप्रधान नेत्यांनी मान्य केले नाही. त्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपल्या पदाचा राजीनामा देण्याचे धाडस दाखवले. त्यानंतर स्त्रियांच्या बुद्धीला, कर्तृत्वाला, कार्यशक्तीला वाव देण्यासाठी अनेक स्त्रीमुक्ती संस्था स्थापन झाल्या. महिलांच्या सर्वांगीण विकासासाठी या संस्था प्रयत्नशील होत्या. आज शिक्षण, साहित्य, कला, राजकारण, समाजकारण या क्षेत्रांत महिलांनी आपले कर्तृत्व सिद्ध केले आहे.

विसावे आणि एकविसावे शतक भारतीय समाजासाठी खूप महत्त्वाचे आहे. या कालखंडाने भारतीय स्त्रियांच्या जीवनात अक्षरशः अनेक आमूलाग्र बदल घडवून आणले आहेत. या काळात स्त्रीचे व्यक्तिमत्त्व बदलले, स्त्रीचे सामाजिक, सांस्कृतिक व कौटुंबिक अस्तित्व अर्थपूर्ण झाले.

आज साहित्य, संगीत, कला, राजकारण, प्रशासन, नाटक-चित्रपट, शिक्षण अशा विविध क्षेत्रांत महिलांनी पदार्पण केले आहे. आज कोणतेही क्षेत्र स्त्रीपासून दूर नाही. समाजाच्या विविध क्षेत्रात काम करण्याची आपली क्षमता सिद्ध करून आपले अस्तित्व सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे. महिलांनी आपली क्षमता विकसित करून आपला दर्जा उंचावण्याचा प्रयत्न केला. पण पितृसत्ताक समाज खरोखरच स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने वागवतो का? त्यांना समान दर्जा दिला जातो का? याकडे येथे पाहणे महत्त्वाचे आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात शिक्षण, नोकरी, व्यवसाय, राजकारण आणि सामाजिक कार्यात महिलांनी आपले अस्तित्व सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

स्वतंत्र भारतात स्त्रीयांचे सक्षमीकरण व स्त्री-पुरुष समानतेसाठी करण्यात आलेले कार्य :

भारतातील महिला सक्षमीकरण

भारतातील महिला सक्षमीकरण समाजात समानता आणि प्रतिष्ठा स्थापन करण्यासाठी स्त्रियांचा सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय दर्जा वाढविण्यावर लक्ष केंद्रित करते. लिंग-आधारित हिंसाचार, कामाच्या ठिकाणी भेदभाव आणि असमानता दूर करणारे कायदे यासह शिक्षण, आरोग्य सेवा आणि आर्थिक स्वातंत्र्यास प्रोत्साहन देणे या प्रयत्नांचा समावेश आहे.

भारतातील महिला सक्षमीकरण आणि स्त्री-पुरुष समानतेसाठी घटनात्मक तरतुदी

भारतीय राज्यघटनेत महिला सक्षमीकरणाला पाठिंबा देणाऱ्या अनेक तरतुदी आहेत.

मूलभूत हक्क

१. **अनुच्छेद १४** नुसार, महिलांसह सर्व नागरिकांना कायद्यासमोर समान किंवा कायद्याचे समान संरक्षण देण्याची हमी देण्यात आली आहे.
२. **अनुच्छेद १५ (१)** नुसार, केवळ लिंगाच्या आधारावर भेदभाव करण्यास मनाई करण्यात आली आहे.
३. **अनुच्छेद १५ (३)** नुसार महिलांचे एकत्रित सामाजिक-आर्थिक आणि राजकीय नुकसान कमी करण्यासाठी त्यांच्या बाजूने सकारात्मक भेदभाव करण्याची मुभा राज्याला देण्यात आली आहे.
४. **अनुच्छेद १६** नुसार, केवळ लिंगाच्या कारणास्तव भेदभाव करण्यास किंवा राज्यांतर्गत कोणत्याही नोकरीसाठी किंवा पदासाठी अपात्र ठरविण्यास बंदी घालण्यात आली आहे.
५. **अनुच्छेद २१** नुसार, वैयक्तिक स्वातंत्र्याच्या संरक्षणाची तरतूद असलेल्या महिलांना शालीनतेने आणि सन्मानाने वागण्याच्या अधिकारासह अनेक अधिकार आहेत.
६. **अनुच्छेद २३** नुसार, महिलांची खरेदी-विक्री, महिलांमधील अनैतिक वाहतूक, वेश्याव्यवसाय आदींसह मानवी वाहतुकीवर बंदी घालण्यात आली आहे.

राज्याच्या धोरणांची मार्गदर्शक तत्त्वे

१. **अनुच्छेद ३९** नुसार स्त्री-पुरुषांना समान कामासाठी समान वेतन मिळावे, असे निर्देश राज्याला देण्यात आले आहेत.
२. **अनुच्छेद ४२** राज्याला प्रसूती सवलतीसाठी तरतूद करण्याचे निर्देश देते.
३. **अनुच्छेद ४४** नुसार संपूर्ण देशात सर्व नागरिकांसाठी समान नागरी कायदा लागू करण्याचे निर्देश राज्याला देण्यात आले आहेत. अशा संहितेमुळे विवाह, घटस्फोट, वारसा अशा वैयक्तिक बाबींमध्ये महिलांना समान अधिकार मिळतील.
४. **अनुच्छेद ४५** नुसार मुलींसह सर्व मुलांचे वय सहा वर्षे पूर्ण होईपर्यंत त्यांना प्रारंभीक शिक्षण देण्याचे निर्देश राज्याला देण्यात आले आहेत.

मूलभूत कर्तव्ये

१. **अनुच्छेद ५१ अ** नुसार, महिलांच्या प्रतिष्ठेचा अपमान करणाऱ्या प्रथांचा त्याग करणे हे प्रत्येक नागरिकाचे मूलभूत कर्तव्य आहे.
२. **अनुच्छेद ५१ अ** नुसार, सहा ते चौदा वर्षे वयोगटातील आपल्या मुलाला किंवा पाल्यांना शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध करून देणे हे प्रत्येक पालक/पालकाचे मूलभूत कर्तव्य आहे.

इतर घटनात्मक तरतुदी

१. **अनुच्छेद २४३ डी** नुसार, पंचायत राज संस्थामधील विविध स्तरावर महिलांसाठी कमीत कमी १/३ जागा राखीव ठेवण्याची तरतूद आहे.

२. **अनुच्छेद २४३ टी** मध्ये राज्याचे विधान मंडळ, पंचयातींच्या निवडणुकामध्ये विविध स्तरांवर महिलांसाठी कमीत कमी १/३ जागा राखीव ठेवण्याची तरतूद आहे.

नारी शक्ती वंदन अधिष्ठान (महिला आरक्षण कायदा) २०२३

१२८ वी घटना दुरुस्ती कायदा मध्ये लोकसभा आणि विधानसभेत महिला आरक्षणाची तरतूद करणारे तीन नवीन कलम जोडण्यात आले आहेत

१. **अनुच्छेद २३९ एए** मध्ये दिल्ली विधानसभेत महिलांसाठी १/३ जागा राखीव ठेवण्याची तरतूद आहे

२. **अनुच्छेद ३३० अ** मध्ये महिलांसाठी लोकसभेत एक तृतीयांश जागा राखीव ठेवण्याची तरतूद आहे

३. **अनुच्छेद ३३२ अ** मध्ये विधानसभांमध्ये महिलांसाठी एक तृतीयांश जागा राखीव ठेवण्याची तरतूद आहे.

भारतातील महिला सक्षमीकरणासाठी तयार केलेले महत्वाचे कायदे :

भारतात स्त्री-पुरुष समानता आणि महिला सक्षमीकरणाला प्रोत्साहन देणारे महत्वाचे कायदे खालीलप्रमाणे.

अ) महिलांचे सामाजिक-सांस्कृतिक सक्षमीकरण

१. **भारतीय दंड संहिता (आयपीसी)** : बलात्कार, लैंगिक छळ, हुंडाबळी आणि ॲसिड हल्ल्यासह महिलांवरील गुन्ह्यांशी संबंधित विविध कलमांचा समावेश आहे.

२. **कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण अधिनियम, २००५**: कौटुंबिक हिंसाचाराच्या पीडितांसाठी नागरी उपाय प्रदान करते आणि त्यांना संरक्षण आदेश आणि निवास हक्क मिळविण्याचा अधिकार देते.

३. **हुंडा प्रतिबंधक कायदा १९६१** : हुंडा देण्यास किंवा घेण्यास मनाई आहे आणि उल्लंघन केल्यास शिक्षेची तरतूद आहे.

४. **सती आयोग (प्रतिबंध) कायदा, १९८७** : विधवा महिलेला पतीच्या चितेवर आत्मदहन करण्यास भाग पाडणारी सती प्रथा दंडनीय गुन्हा आहे.

५. **बालविवाह प्रतिबंधक कायदा, २००६** : बालविवाह आणि त्याच्याशी निगडित हानी नष्ट करण्याच्या उद्देशाने मुलींच्या विवाहाचे कायदेशीर वय १८ वर्षे करण्यात आले.

ब) महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण

१. **किमान वेतन कायदा, १९४८** : विविध क्षेत्रांतील महिलांसह सर्व कामगारांसाठी किमान वेतन निश्चित केले आहे.

२. **समान मोबदला कायदा, १९७६**: लैंगिकतेवर आधारित वेतन आणि वेतनाच्या बाबतीत भेदभाव करण्यास मनाई करते, म्हणून कामाच्या ठिकाणी लैंगिक समानतेच्या कारणास प्रोत्साहन देते.

३. **मातृत्व लाभ कायदा, १९६१** : आस्थापनांमध्ये काम करणाऱ्या महिलांना प्रसूती रजा व इतर लाभ प्रदान करतात.

४. **कामाच्या ठिकाणी महिलांचा लैंगिक छळ (प्रतिबंध, प्रतिबंध आणि निवारण) अधिनियम, २०१३**: सार्वजनिक आणि खाजगी अशा दोन्ही प्रकारच्या कामाच्या ठिकाणी लैंगिक छळ रोखण्यासाठी आणि त्यांचे निराकरण करण्यासाठी एक यंत्रणा तयार करते. त्यामुळे कामाच्या ठिकाणी स्त्री-पुरुष समानतेला मदत होते.

क) महिलांचे राजकीय सक्षमीकरण

१. **लोकप्रतिनिधित्व कायदा, १९५०** : महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने मतदान आणि निवडणूक लढविण्याच्या अधिकाराची हमी देण्यात आली आहे.

२. **परिसीमन आयोग कायदा, २००२** : मतदारसंघ निश्चित करताना महिला मतदारांच्या संख्येचा विचार करणे बंधनकारक आहे, ज्यामुळे त्यांची निवडणूक क्षमता वाढण्याची शक्यता आहे.

निष्कर्ष

१. भारतीय महिलांना वेद काळात व्यक्तिगत स्वातंत्र्य व वर निवडण्याचे स्वातंत्र्य होते, नंतरचा वेदोत्तर काळ महिलांसाठी तितकासा चांगला नव्हता, महिलांची स्थिती खालावली.
२. स्वातंत्र्यानंतरच महिलांना त्यांचे अधिकार अंशतः मिळाले. म्हणून, असे म्हणता येईल की महिलांच्या स्थितीत बरीच सुधारणा झाली आहे. म्हणूनच आपल्याला सर्व प्रकारच्या क्षेत्रात महिला आढळतात.
३. स्वातंत्र्यानंतर भारतीय समाजातील स्त्रियांचे स्थान आमूलाग्र बदलले आहे. महिलांची परिस्थिती आणि समाजातील त्यांची बिकट स्थिती लक्षात आल्यानंतर सरकारने बदल घडवून आणण्यासाठी आणि महिलांची सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय परिस्थिती सुधारण्यासाठी मोठे पाऊल उचलले.
४. भारतीय संविधानात स्त्रियांच्या मूलभूत हक्काचे संरक्षण व मूलभूत कर्तव्ये पार पडण्यासाठी अनेक तरतुदी करण्यात आल्या आहेत.
५. महिलांचे सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय सक्षमीकरण करण्यासाठी संसदेने विविध कायदे केल्याचे दिसते.
६. भारतातील महिला सक्षमीकरणाने स्त्री-पुरुष समानतेला चालना देऊन आणि आर्थिक विकासाला चालना देऊन देशाच्या प्रगतीत महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे.
७. सक्षम स्त्रिया कुटुंबात आणि सार्वजनिक जीवनात निर्णय प्रक्रियेत सक्रियपणे भाग घेतल्या, ज्यामुळे सामाजिक आणि राजकीय व्यवस्था मजबूत होण्यास मदत झाली.
८. भारतासारख्या देशात अजूनही रूढी-परंपरांना अधिक महत्त्व दिले जात असल्याने केलेल्या उपाययोजना समाजात पूर्णपणे अंमलात आल्या आहेत, असे म्हणता येणार नाही, तरीही हळूहळू बदल महिलांनी अनुभवले आहेत आणि आजच्या काळात त्या अधिक स्वतंत्र आणि जागरूक झाल्या आहेत.

संदर्भ सूची :

१. महाजन जयश्री, (२०२३). महिला सक्षमीकरण, अथर्व पब्लिकेशन, धुळे.
२. झोडे सुनिल, (२०१४). महिला सक्षमीकरण आणि सद्यस्थिती, सुगावा प्रकाशन, पुणे.
३. अहिरे, पी., (२०११). स्त्रीच्या आत्मचरित्रावरील समाजशास्त्रीय दृष्टीकोन, कैलास प्रकाशन, औरंगाबाद.
४. साळुंखे, आ. ह. (२०१०), हिंदू संस्कृती आणि स्त्री, लोकवाङमय गृह, मुंबई.
५. सिंघ सीमा, सिंघ अंतरा, (२०२०). वुमन इंपॉवरमेंट इन इंडिया : क्रिटीकल ॲनालिसिस तथापि यूजीसी केअर जर्नल.
६. शशिकला टी. (२०२३) चेंजिंग रोल ऑफ वुमन इन कंटेम्परारी सोसायटी, इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ क्रिएटिव्ह रिसर्च थोट्स
७. https://www.unicef.org/india/what-we-do/gender-equality
८. https://www.pewresearch.org/religion/2022/03/02/views-on-womens-place-in-society/
९. https://blog.ipleaders.in/position-women-indian-society-independence/

१०. https://timesofindia.indiatimes.com/readersblog/scatteredthoughts/womens-empowerment-in-india-from-ancient-period-to-modern-time-period-46689/